

ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ*

ამ მოხსენების მიზანია გაცეს პასუხი კითხვაზე: რა თეორიულ-მა საენათმეცნიერო კონცეფციებმა პოვეს გამოხატულება ენის შესახებ კამათში ძველს თაობასა და ილია ჭავჭავაძეს შორის და რა ადგილი უჭირავს ამ კონცეფციებს ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორიაში.

მაგრამ სანამდის კამათის ანალიზს შეგუდგებოდეთ, ორიოდ შენიშვნა კამათის საგნის შესახებ. ისტორიული პერსპექტივის დაცვა არაფერს ისე არ სჭირდება, როგორც წარსული კულტურული-ისტორიული პრობლემების სწორად გაგებას.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენა მიღებულია ძვ. ქართულის გადამუშავების შედეგად ქართლ-კახეთის ცოცხალი მეტყველების საფუძველზე. ეს რთული პროცესი არსებითად უკვე დამთავრებული იყო XVII ს. დამლევისათვის¹. სამეფო კანცელარია და სასამართლო, ისტორიული თხზულებანი, მხატვრული ლიტერატურა ამ ენის სარბიელს წარმოადგენდა. მეთვრამეტე საუკუნის დიდი მწერლის დავით გურამიშვილის ენა (მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკა-ფრაზეოლოგია ცი) ახალი სალიტერატურო ქართულის ნიმუშს წარმოადგენს. მისი ორთოგრაფია უფრო მარტივიცაა, ვინემ მეცხრამეტე საუკუნის შესამოცე წლების ახალი ქართულისა: არც ერთი ზედმეტი ასო (ტ, მ, ჯ, შ) მასთან არ გვხვდება. მართალია, არის უ, მაგრამ სწორედ იმიტომ, რომ საამისო ბგერა იმ დროის ცოცხალ მეტყველებას გააჩნდა...

ახალი სალიტერატურო ქართულის ნორმალურ განვითარებას გზა გადაუღობა ანტონ კათალიკოზმა და მისმა სკოლამ; ეს სკოლა განაგებდა სალიტერატურო ქართულის ბედს მთელი საუკუნის მანძილზე — მეთვრამეტე საუკუნის შესამოცე წლებიდან მეცხრამეტე საუ-

* დაიბეჭდა ენიქის მოამბეში, II, 1937.

1 ამ დებულების დასაბუთება აქ შეუძლებელია; ეს მოცემული იქნება ნარკვევში: „ახალი ქართულის გენეზისისათვის“.

კუნის მესამოცე წლებამდის. სამი სტილის თეორიამ² მეცნიერებ-
სა და ლიტერატურის სარბიელიდან განდევნა ენა „დავითი-
ნისა“, საბასი, პაპუნა ორბელიანისა. ამ დარგებში დამკვიდრდა ენა
დელარჰნილი, რთულ წინადადებათა მოტრფიალე, მიმღობებით მდი-
დარი, ზმნებით ღარიბი, გასაგებად ძნელი, — ძველი ქართულის თა-
ვისებური სუროვატი. ლიტერატურისა და მეცნიერების ენის ანტონ-
ის სკოლამ მიატოვებინა ხალხური მეტყველების მიწაზე სიარული და
სქოლასტიკური რიტორობის ოჩოფეხაზე შეაყენა.

არ იყო ეს ადვილი საქმე. არიან ისეთნი, — ამბობს ანტონი —
რომელნიც „სძულობენ და სიმწარით გარემიექცე-
ვიან ბრწყინვალეებას ფრასისასა, რეცა რიტორებისა
მაქებლნი და მეტყველნი: უმჯობეს არს წერილთა შინა. რათა იყვ-
ნენმცა ესე ვითარნი სისტემანი ლექსთა და პაზრთანნი, რომელნი დი-
დითა შრომითა გულისხმა იყო ფებიანო“... არაჩვეუ-
ლებრივი უნდა ყოფილიყო ანტონის ავტორიტეტი, რომ „ფრასის
ბრწყინვალეების სიმწარეს“ შერიგებოდნენ იმ ხანების მწიგნობარნი.
ანტონის ავტორიტეტის ძალა ნათლად იგრძნობა ერთი საუკუნის შე-
მდეგაც ილია ჭავჭავაძის სიტყვებში: „ნურავინ ნუ გაიფიქრებს, რომ
მე არ მესმოდეს დიდი მნიშვნელობა ანტონ კათალიკოზისა. ანტონი
დიდს ალაგს დაიჭერს ჩვენს ლიტერატურაში, როგორც წარმომადგე-
ნელი იმ დროის საქართველოს განათლებისა“... („პასუხი“. — ილიას
„კრიტიკულ წერილებში“, წ. კ. გ. საზ. გამოცემა 1909 წ. ტფილისი,
გვ. 62).

ამას ამბობდა ანტონის სისტემის უარწყოფელი, ანტონის სკოლის
დაუნდობელი მოწინააღმდეგე. რაღა ითქმის თანამოაზრეთა ანდა ნეი-
ტრალური წრეების შესახებ!

შეწყდა თუ არა ახალი ქართულის ისტორია ანტონის სკოლის
ზეგავლენით? არა, ახალ ქართულს წაართვეს ლიტერატურა

² ამ თეორიის თანახმად, როგორც ცნობილია, ენა უნდა ყოფილიყო განსხვავე-
ბული იმისად მიხედვით, თუ რაგვარ საგანზე გვექნებოდა მსჯელობა: „მალ მატ-
ერიებზე“ — „მალაღი შტალით“ უნდა გველაპარაკა, უფრო ორდინალურ მოვლე-
ნებს საშუალო ენა („შტილი“) შეეფერებოდა, ყოველდღიური საყოფაცხოვრებო სა-
ჭიროებისათვის „მდაბალი სტილი“ იყო განკუთვნილი.

სამი სტილის თეორია ჯერ კიდევ ძველმა რომმა იცოდა; გასავალი ჰქონდა მას
საშუალო საუკუნეებში და შემდეგ — უფრო მეტად — აღორძინების ხანაში. რუ-
სეთში მას დიდი პატივი მოუპოვა ლომონოსოვმა; მისი „განსჯა საეკლესიო წიგნების
სარგებლობისათვის“ პირველად 1757 წ. გამოქვეყნდა.

ანტონ კათალიკოზი 1762 წ. დაბრუნდა რუსეთიდან, სადაც ის ხუთი წლის
განმავლობაში ვლადიმერის ეპარქიას მღვდელმთავრობდა.

ლომონოსოვის გავლენა ანტონ კათალიკოზზე სამი სტილის საკითხში
უდაოა, თუმცა ამის გარეშეც, ადრევე, მისთვის მისაბამ, ნიმუშს წარმოადგენდა
იოანე პეტრიწის რთული და მძიმე მეტყველება. დაწვრილებით — ცალკე.

და მეცნიერება, მაგრამ მას დარჩა „დაბალმატერიათა“ სამყარო; პრაქტიკული ყოველდღიური საქმიანობის სამწერლო ენად იგი კვლავ იხმარება: ახალი ენა აღარ არის სალიტერატურო, მაგრამ სამწერლოდ მაინც რჩება „განაპირა უბნებში“, — მესამე სტილის საჭიროებისათვის.

აი განჩინების წიგნი, ახალი ქართულით „შესრულებული“:

1801, აპრილის 29. ქ. ციხისთვისშვილის იოსების ეზოში დორი გაერეკა ამისი სახლის კაცის შერმაზანის მელორეს. ამ იოსების შვილს გამოერეკა; ამ შერმაზანს გაელაბა ის ყმაწვილი; ეს იოსები შინ არ ყოფილიყო. როდესაც მოსულიყო და შეეტყო, თავის სახლის კარზედ გამოსულიყო და ლანძღვა დაეწყო, რათ მომიკლეს შვილიო. მას უკან ის შერმაზან თავის ვენახში ყოფილიყო, გადმომხტარიყო და მისულიყო იოსებთან თავის სახლის კარზედ. ქვემოდამ შვილი გაქცეულიყო და მიხდომოდენ და ორთავ მამა-შვილთ გაელახათ თავის კარზედ. მოვიდა, იჩილა იოსებმა; ისიც მოვაყვანინეთ და ვალაპარაკეთ და ასე ყოფილიყო მათი შფოთი. მეც ეს სამართალი მივეც საქართველოს სამართლის ძალით: შინ მიხდომისათვის მთელი სისხლი გაუჩნდა, მაგრამ ზოგი ლანძღვაში ჩაუტარეთ, ზოგი სამართალმა იბატა (sic!) და თექვსმეტი თუმანი კი დაედო, რადგან აზნაურშვილები კი არიან. ეს თექვსმეტი თუმანი — ორი წილი ვეჭი უნდა მისცეს და მესამედი — თეთრი შერმაზანმა ამ იოსებს. აპრილის 30 ქკს შპმ, მდივანბეგი სვიმონ (იხ. „საქ. სიძველენი“, ტ. I, გვ. 199).

ამ განჩინების ენა ხალხურზე ხალხურია, სანიმუშოა თავისი სისადავით — არა მხოლოდ სასამართლოს კანცელარიისათვის, — მასთან საესებით გამართული წიგნის ენაა: არც ერთი მორფოლოგიური თუ სინტაქსური შეცდომა (ახალი ქართულის ნორმათა თვალსაზრისით)! ეკუთვნის ეს განჩინება 1801 წ., როცა ანტონის სკოლა მძვინვარებდა. ასეთივე საღა ენით წერს თვით კათალიკოზის კანცელარიაც:

1797, თებერვლის 18. ქ. ყოელისა საქართველოს კათალიკოს პატრიარქი მეფის ირაკლის ძე ანტონი გიბრძანებ არხიმანდრიტო ხოფისაგ დოსითეოს! მერმე ეგ ხოფის საარქიმანდრიტო ხომ ჩვენი სამწყსო არის, რომელზედაც რომ არხიმანდრიტად ჩვენ გაკურთხედ (sic!) შენ და დავადგინეთ და იმისი ყმა და მამული ყოველივე შენ გარწმუნეთ და მოგეციო. ახლავ შენ მასალა უნდა იშოვნო და ან, რაც ეკლესიას კურთხევაში ესაჭიროება, ისინიც და ეგ ხოფის ეკლესიაც უნდა განაახლო. შენთვის ნება მოგეცია და ჩვენის შენდობით აკურთხე. და ან რაც ეკლესიას რაც ეჭირება, წიგნით თუ შესამოსლით, ყოველითავე უნდა სისრულე მისცე და კარგად მოუარო და გაუძღვე მაგ ეკლესიას. და შენსას და მაგ ეკლესიის საქმეს, რაც ვეჭირვებოდესთ, ყოველსავე ჩვენ უნდა მოგვახსენებდე დაუყოვნებლად და

ყველას ჩვენ განვმართავთ კარგათ და სისრულეს მივცემთ. ეს ჩვენი ბრძანებული ასრე უნდა აღასრულო ყოველივე. ფებერვალს იწ, წელსა ჩლშხ. კ ა თ ო ლ ი კ ო ზ ი ა ნ ტ ო ნ ი 3 („საქართვ. სიძველენი“, II, გვ. 465).

მართლწერა ორივესი — სადაა, ზედმეტი ასოები არ იხმარება. კათალიკოზის კანცელარია გარკვეულ შემთხვევაში მარტივად მეტყველებს, მაგრამ ერისკაცი ყოველგვარ ეკლესიურ „მაღალ შტილს“ გადააჭარბებს, თუ „ს ა გ ა ნ ი ა მ ა ს მ ო ი თ ხ ო ვ ს“; აი სამძიმრის წერილი ფარნაოზ ბატონიშვილისა გიორგი ქსნის ერისთავის გარდაცვალების გამო:

„არა ვუწუ, თუ ვისდა შევასწორო ჟამი ესე გოდებისა და მწუხარებისა, ანუ რაბამი ხმა გლოვისა აღმოუტეო და ანუ ვითარ ვცრემლდოდე დაკვეთებულისა ამისა საქმისათვის. გონებად მოვიღებ დღეს ჟამს მას საგოდებელსა და საბავთოსა განსვენებულისა მამისა შენისა აღსასრულისა, რომელი სწორი იყო მშობელისა მამისა ჩემისა აღსასრულისა და რამეთუ ჩემდა ეგრეთ საწუხებელი და საგლოველ არს, ჟამი ესე არა არს ნამდვილ ნაკლულევან მწუხარება ჩემდა, ვითა დღე იგი, ოდეს უბედურ ვიქმენ სანატრელისა მშობელისა მამისა ჩემისა აღსასრულითა. ვისა შევასწორო ესე არა თუ მისსა, სადაათ მოვიდნენ ცრემლნი საგოდებელნი, არავინ არს ნუგეშინის მცემელ ჩემდა და უმეტეს ადგილისა ამის ძლით, ვითარ შევრაცხო, რომელ არდა იყოს ტკბილ მოუბარი ენა დედისა ჩემისა მზგავსისა, ვითარ დავსდვა ორითავე კერძოთ ობლობა ბრწყინვალეებისა თქვენისა? ნეტარ თუმცა ვიყო მახლობელ თქვენდა, რათა არა წერილით, არამედ ცხოველითა ხმითა განვაცხადო შინაგან მდებარე მწუხარება ჩემი4... („საქართვ. სიძველენი“, ტ. I, გვ. 224).

საკმაოდ ხელოვნურად ბგერს მეორე ბატონიშვილის თეიმურაზის ქართულიც, როცა ის საქართველოს ისტორიის შესახებ მოგვითხრობს:

„შემდგომად დიდისა მის მეფისა თამარისა შოთა რუსთაველი, რომელიც იყო მთავარი რუსთავის ქალაქისა და თამარ მეფის მეჭურჭლეთუხუცესი, იყო იგი კაცი განსწავლული და ყოვლითა კეთილზნობითა, სრული ფილოსოფოსი დგა უსწორო პიიტეოსი...

ესე უკუწე რუსთაველი შოთა მოხუცებულებისა თუსისა ჟამსა მისრულ არს წმინდასა ქალაქსა იერუსალიმს, ჯვარის მონასტერსა შინა ქართველთასა დაუსადგურებია... და თუთცა ვიდრე გარდაცვალებამდე თუსსა ყოფილარს და მუნვე ჯვარის მონასტერსა შინა დაფლულ არს, სადაცა სახეცა მის მუნვე კედელსა ზედა დახატული და ჰვიეს

3 ესაა: ანტონი II.

4 სანატრესთა, რომ ზედმეტი ასოები აქაც არ არის ნახმარი.

ვიდრე მოდღეინდელად დღემდე“⁵. (იხ. „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ე. ი. გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოს“, სპზ. 1844 წ., გვ. 284, 285; ძეგლი დაწერილია 1843 წ.).

ეს არ არის პირველი რანგის ენა, „მაღალი შტილი“, მაგრამ მისი განსხვავება ბუნებრივი, სადა ახალი ქართულისაგან ცხადია.

ეს ბუნებრივი ახალი ქართული „ცისკრის“ პირველ ნომრებშივე შეგვხვდებათ, როცა მსჯელობის საგანი ამის ნებას იძლევა. ამ ენით არის, მაგ., დაწერილი „სოფლიური სახლის პატრონობა“, რომელიც სხვადასხვა სამეურნეო საკითხების შესახებ დარიგებას იძლევა და გაჰყვება მთელ რიგ ნომრებს.

„ცისკრის“ № 2 1852 წ., მაგალითად, ღვინის გაკეთების შესახებ ვკითხულობთ:

„ღვინოს ქვევრმა თუ რომ ცუდი სუნი მისცეს, უკეთესი არა იქნება რა ნახშირისა. დანაყეთ ნახშირი თხილისა ანუ სხვა ხისაც წმინდად, შეკერეთ პარკი ტილოსი, რომ ბოლო წვრილი ძაბრივით იყოს, ჩაყარეთ პარკში ნახევრობამდისინ ნახშირი, დაასხით წყალი ამდენი, მანამ წმინდა წყალი არ გამოვიდეს ბოლოდან; როცა წყალი წმინდა გამოვიდეს, მერე ღვინო დაასხით. რაც უნდა ცუდი სუნი ჰქონდეს, ნახშირი გამოიტანს. ეს თვითონ მე ვცადე... აგრეთვე დაობებულ ქვევრში ჩასხმულ ღვინოს, რომელიც სრულეებით არ დაილეოდა, ნახშირით გამოუვიდა გემო. ეს თვითონ მე ვცადე. თეთრ ღვინოს ეძლევა საუცხოვო ყვითელი და წმინდა ფერი, ძალას კი ართმევს ცოტას“...

არც მართლწერაა ანტიანისეული, არც სტილი. არც არავის აწუხებს ეს. ნორმალურია ასე იყოს და იმიტომ! ამასთან დაკავშირებით თავისებური გაშუქება ეძლევა იმ ფაქტს, რომ გიორგი ერისთავის კომედიები სადა ქართულით იწერებოდა. 1862 წელს „ცისკარში“ — მარტის ნომერში — მოთავსებულია მოლიერის კომედია „ცოლის შერთვევინება“, დიმიტრი ყიფიანის თარგმანი. 1860 წლის სექტემბრის ნომერში კომედია-ვოდვეილი „ცოლები დავკარგეთ!“, გადმოკეთებული ივ. კერესელიძის მიერ. ამ თარგმანთა ენა ისეთივეა, როგორც გ. ერისთავის კომედიებში.

ეს გასაგებიცაა, თუ მოვივინებთ, რა აზრისა იყვნენ სამი სტილის თეორეტიკოსები კომედიის ენის შესახებ; ლომონოსოვი, მაგალ., პირდაპირ ამბობდა: „მაღალი შტილი“ მხოლოდ წმინდა რუსულ სიტყვებს ხმარობს (და არა საეკლესიო ლექსიკას); და მაღალი შტილით

⁵ შტრ. მეთვრამეტე საუკუნის ისტორიული თბრობის ენა: „გამოვიდა რუსის ელჩი ვაენთან მოსასვლელად. მოუვიდა ბრძანება კახ-შატონს მეფეს ერეკლეს: „ქართლისა და კახეთილამ ათასი კაცი აარჩივე და წინ მიეგებო“. შექმნეს მზადება ქართველთა და კახთა, წაბრძანდა მეფე ერეკლე ათასის კაცით რუსის ელჩის წინ მისაგებებლად. ქართველი ბატონიც თან გაყვა ყაზახამდის და იქილამ დაბრუნდა“...

იწერება: კომედიები, ეპიგრამები, სიმღერები; პროზაში — მეგობრული წერილები და ჩვეულებრივი საქმეების აღწერილობა“ (მოგვყავს ი. გროტის მიხედვით; იხ. მისი: *Филологические разыскания*, СПб. 1873, გვ. 5, 89).

ამიტომ კომედიებში ახალი ენის შემოღება კიდევ არ ნიშნავს სალიტერატურო ქართული-სათვის ამ ენის ხმარებას.

ზემოთქმულის მიხედვით უნდა დავასკვნათ: მესამოცე წლებში გაჩაღებული ბრძოლა ახალი ქართულისათვის ობიექტურად იყო ბრძოლა არა ახალი ენის შექმნისათვის, არამედ შექმნილისა და უკვე არსებულის გამოყენებისათვის ლიტერატურაში; ეს იყო ბრძოლა ახალი ქართულის უფლებისათვის, ისტორიულს ასპექტში — ბრძოლა (სამი სტილის თეორიის წყალობით) დაკარგული უფლებების აღდგენისათვის.

ვის როგორ ესმოდა ეს უფლება?

მესამოცე წლებში ანტონის სკოლის მიმდევართა შორის ენის საკითხში რევიზიონისტულმა მიდრეკილებამ იჩინა თავი: ანტონის ოჩოფეხათი სიარული შეუძლებელი იყო, სამგვარი ენის გამოყენება რთული და საძნელო. ეს ცხადად ჩანს ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანის წერილში: „ქართული უბნობა ანუ წერა“ („ცისკარი“, 1860, ტ. II, მაისი).

„ცისკარში“ ერთნაირი წერა უნდა იყოს, ამბობს ავტორი. სახელდობრ როგორი? წერა სამგვარია: ეკლესიური, დარბაისლური და გლეხკაცური. აქედან ერთ-ერთი უნდა ამოვარჩიოთ, იმაზე შემოვიღოთ წერა და ლაპარაკი... ეკლესიური ძნელია, მას ვერ შემოვიღებთ. „მე საშუალოს ენას ამოვარჩევ, დარბაისელთ ენას“... ამ ენაზე უწერიათ „უწინდელი საერო წიგნები: რუსუდანიანი, ვისრამიანი, დავრი-შიანი, სიბრძნე-სიცრუვე, ყარამანიანი... ვეფხვის-ტყაოსანი“...

„ჩუჭნი ლაპარაკი და წერა, კვალად ვიტყუ, ერთგვარი უნდა იყოს: რა გჭარად ილაპარაკონ, ისე დაიწეროს, და რა გჭარად დაიწეროს, ისე ილაპარაკონ, ამისთვის ჩუჭნი საშუალო ანუ დარბაისელთ ენა ასეთი უნაკლო ენა არის, რომ დიად ადვილად შეიძლება რომ ესე, რაც უნდა მაღალი საგანი იყოს, იმაზედაც და კარგადაც გამოვა ყოველი ქართული სიტყვერება“ (გვ. 97. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

ნუ იქნება სიჭრელე „ცისკარში“. არა სამი სტილი, სამი წიგნური ენა, არამედ — ერთი; იმ ენით ვილაპარაკოთ,

6 თვით ამ ბრძოლის ზოგ მონაწილეს საქმის ვითარება სხვა რიგად ესმოდა.

იმ ენით ეწეროთ. ამ ენად დარბაისლური ენა იყო ს; მისი გრამატიკა ვსთხოვოთ ბაქარ ქართლელს, რომამ შეგვიდგინოსო...

ბაქარ ქართლელი (დომ. ბაქრაძე) გამოეხმაურა ალ. ჯამბაყურ-ორბელიანის ამ წერილს, სავსებით გაიზიარა ერთი ენის საჭიროება, ოღონდ შენიშნა: „ვეფხვის-ტყაოსნის“ ენას ვერ დავუბრუნდებით, ეს ისტორიის კუთვნილებაა. ისევე, როგორც ბერძნები არ უბრუნდებიან ჰომეროსის ენას... ჩვენ საშუალო ენა უნდა დავკანონოთ („უკეთესი საზოგადოების ენა“, როგორც ის ამბობს? „ცისკარი“, 1860, 11, მაისი, გვ. 329). როგორც ალ. ჯამბაყურ-ორბელიანის, ისე დომ. ბაქრაძისათვის უდავოა, რომ გლეხკაცის ენა არ გამოდგება სალიტერატურო ენად:

„ჩემს საშუალს ქართულს ენას, როგორც გნებავთ ისე მიმოზრიაო, ისე მიმოაქცევთ და გამოთქმას ხომ ისე ღბილად გაიგონებს ყური. მეტი საამო იყოს სმენისათვის მაშინ, როდესაც რომ გლეხკაცების ენაზედ ეს არ შეიძლება. მართალია, გლეხკაცების ლაპარაკი მარტივი ენა არის და ადული გასაგონი, მაგრამ მაღალი საგანი რომ ვერ გამოვა რივიანად, არა ყურის საამოდ, რადგან მოშტტებული ენა არის გლეხების ლაპარაკი“ — ასე მსჯელობს ალ. ჯამბაყურ-ორბელიანი.

7 ამ წერილში დომ. ბაქრაძე აყენებს, სხვათა შორის, საინტერესო დებულებას ენისა და გრამატიკის ურთიერთობის შესახებ (მას მხედველობაში აქვს ანტონის ნორმატიული გრამატიკა): გრამატიკა ისევე გვასწავლის ენას, როგორც ლოგია — აზროვნებას; ენის შესასწავლად „ორი ყწარო“ გვაქვს: „ცხოველი საზოგადო თუ დარბაისლური ენა“ და „ყურადღებით კითხვა იმ მწერალთა, რომელნიც შეიძენ უკეთესს საზოგადო საუბარსა“.

ავტორის რეციზიონისტული განწყობილებისათვის დამახასიათებელია მისი მსჯელობა:

„გრამატიკა შემოვიდა ჩემში პირტმლად მეფერამეტე საუკუნეში და პირველ გრამატიკოსად აღმოგვჩნდა ანტონ პირველი, გაბრწყინებული მაღალის ნიჭითა და დიდი მამუტრალი; მისა მეცადინეობით სხოლასტიკის გავლენას გაეხსნა გზა საქართტმლოსა. ეს იყო იმ დროს, ოდესაც თუთ ეეროპიაში ივრძნეს სხოლასტიკის უსარგებლობა. შემდეგ ანტონისა გრამატიკები დაგვწერეს უფალო — დოდაეკმა, იოსელიანმა, ჩუბინოვმა. თუთ ბმათი კანონები არ არიან ქართული ენის თვისებაზედ დამყარებულნი. არ შეგვძლია არ ვსტუთათ, რომ ამ მაშტრალთ ამათ შრომა დაუდჯათ, თუ ვიფიქრებთ, რომ იმათ კანონებს არავინ კითხულობს გარდა ახალ მოსწავლეთა ყრმათა, რომელთაც იძულებით აკითხებენ და რომელნიც მეორესავე დღეს ივიწყებენ მსგავსად რომელთავე ფრთოვანთა!“ („ცისკარი“, 1860 წ., ტ. 11, გვ. 327, მაისი).

ამ სტიქონების დამწერიც სცნობს სამი სტილის თეორიას: „თქტმნ (ე. ი. ალ. ჯამბაყურ-ორბელიანი. — ა. ჩ.) ჰყოფთ უპირატესს ქართულს ენასა სამ ნაწილად: საღმრთო წერილად ანუ ეკლესიურად, მდაბიურად ანუ დარბაისელთ უზნობად და გლეხკაცების ენად. ეს ჰეშმარტება“ (იქვე).

კიდევ უფრო კატეგორიულია დიმ. ბაქრაძის დებულება: „დაბალი ანუ გლეხური ენის სათქმელი არ არის. გლეხების საუბარი ვერ შეიძლება მაღალთა საგანთა გამოხატვსა შუამავლობასა“ („ცისკარი“ 1862, ტ. II, 329).

იშვიათად თუ გამოვლინებულა ოდესმე ასე აშკარად კლასობრივი თვალსაზრისი სალიტერატურო ენის პოლიტიკისა და, კერძოდ, სტილის საკითხებში: „სალიტერატურო ენად“ უკეთესი საზოგადოების ენა უნდა იყოს — გლეხური ენა სათქმელი არ არისო“. ტყუილად კი არ ამბობს ამ სიტყვების ავტორი: „როგორათაც ერთი და იგივე ნათესაობა (ე. ი. ხალხი. — ა. ჩ.) იყოფა ტომებათა, აგრეთვე იყოფა ენაც: თუ ერთი და იგივე ტომი განაწილდება მაღალსა და დაბალს კლასებათა, აგრეთვე მისი საუბარი განაწილდება მეტათ თუ ნაკლებათ!“ (იხ. დ. ბაქრაძის ხსენებულ წერილი, იქვე, გვ. 320).

მაგრამ ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანი და დიმ. ბაქრაძე ანტონის მიმართ მაინც იყვნენ რევიზიონისტულად განწყობილნი. მოიპოებოდნენ ანტონის ორთოდოქსალური მიმდევრებიც. ეს ნათელი გახდა ილია ჭავჭავაძის „კრიტიკული წერილის“ („შეშლილის“ თარგმანის გარჩევას!) და „პასუხის“ შემდეგ:

„ოჰ, ღმერთო! რა მესმის! ქართუცლი კაცის სასმენელი იმდენად როგორ უნდა შეიცუალოს, რომ ანტონ კათალიკოზის მაღალ-ნიჭიერს სიტყუაობას სწუნობდეს და რას სახელდობ: მის წყობილ-სიტყუაობას, მის აკროსტიხულებას და მის იამბიკოებას. ან რა გასაკვრველია, ვისაც ოლტერის (!) მოძღვრების თანახმად მარხუა და მეუღაბნობა არ მოსწონს, იმას არც ანტონის ქმნულება მოეწონება!“ — სწერდა ილია ჭავჭავაძის საპასუხოდ „ზემოური იმერელი, გორისელი წერეთელი ეფთვიმე“ (ასეთი სრული წოდებულებით წარუდგა იგი ისტორიას — „ცისკარი“, 1862 წ. თებერ., გვ. 204).

უდიდესი მოქალაქეობრივი გამბედაობა და დემოკრატიული რადიკალიზმი იყო საჭირო, რომ ასეთ პირობებში კაცს წამოეყენებინა დებულება: ხალხის ენა, ე. ი. „გლეხკაცის მეტყველება“ უნდა იყოს სალიტერატურო ენაო.

ცნობილია, რომ ილია ჭავჭავაძე არ დაერია ამას, თეორიულადაც დაიცვა და პრაქტიკულად გზა გაუყავა ხალხურ ენას ლიტერატურაში, დაანახვა ყველას, რომ ამ „დაშვებული ენით“ შეიძლება უდიდესი მხატვრული ღირებულების ნაწარმოებთა შექმნა, მეცნიერებისა და პოლიტიკის ურთულეს საგნებზე მსჯელობა.

მძაფრი იყო შემოტევა მის წინააღმდეგ, კრიტიკა მისი სალიტერატურო პრაქტიკისა და თეორიისა. პოეტისა და ენის საკითხებში იყო დავის მთავარი საგანი. რას ამტკიცებდა ძველი თაობა?

1. ენა სამგვარია: მაღალი, საშუალო, მდაბალი; თითოეული ცალკე საგანს შეეფერება.

2. ენის ცოდნისათვის საჭიროა ვიცოდეთ „საზოგადო და განსხვავებითი იმისი ნიშატი“. პირველს გვასწავლის გრამატიკა, ხოლო განსხვავებულ თვისებათა ცნობისათვის, „საჭირო არიან კანონნი აზრთა განწყობილებისათვის..., რომელთაც გვასწავლის რიტორება“.

ამრიგად, გრამატიკა და რიტორიკა, ენის საკითხებს რომ წყვეტს. აღსანიშნავია, რომ ეს გრამატიკა მოწოდებულია ენის საზოგადო ნიშნები წარმოგვიდგინოს.

ამის უცოდინარობას უკუყინებდნენ ილია ჭავჭავაძეს: „თუ გცოდნოდათ, რა არის ენა, რა არის სიტყვიერება, მწერალს რა ზრდილობიანი თვისება ეჭირება... არასოდეს არ ეცდებოდით ასე ენის წახდენას და მამა-პაპათ დამდაბლებასაო!“ — წერს ბარბარე ჯორჯაძისა (იხ. „პასუხის პასუხი“ „ეცისკარში“, 1861, სექტემბერი, გვ. 92).

ანტონის მიმდევართა კონცეფცია ენისა ანტიისტორიულია: მისთვის არ არსებობს გარკვეული ენა გარკვეულ ისტორიულ პირობებში, არც გრამატიკა, ამ კერძო ისტორიული მონაცემის შემსწავლელი; ის ლაპარაკობს საერთოდ ენისა და გრამატიკის შესახებ.

გრამატიკა ამ გაგებით ნორმატიული დისციპლინაა. რიტორიკასთან ერთად ის გვასწავლის, როგორ უნდა მოვიხმართთ ენა.

რის საფუძველზე იქმნება გრამატიკის კანონები? აზროვნების კატეგორიებზე დაყრდნობით. აზროვნების კატეგორიები ურყევი საფუძველია ასევე ურყევი გრამატიკული წესებისათვის. არც მეტყველება და არც აზროვნება არ განიზრება ცვალებადობაში; ერთიც და მეორეც დროისა (და სივრცის) გარეშეა აღებული.

ასეთი გაგებით გრამატიკა წინარემეცნიერული გრამატიკაა. ისტორიულად ცნობილია ორი მისი ვარიანტი: ფილოლოგიური და რაციონალური გრამატიკა, რომელიც ხშირად ფილოსოფიური გრამატიკის სახელწოდებითაც გვევლინება.

ანტონის გრამატიკა იყო არსებითად ფილოლოგიური, მაგრამ რაციონალური გრამატიკის მომენტებიც არ იყო მისთვის უცხო.

ეს გრამატიკა მართლწერისა და წესიერ-უბნობის ნორმებს აწესებდა. საუკუნეთა ტრადიცია ზურგს უმაგრებდა ამგვარ გრამატიკას. ამ ტრადიციის ძალა ისე დიდი იყო, რომ დღესაც, გრამატიკაზე რომ ლაპარაკობენ, ამგვარი ნორმატიული დისციპლინა აქვთ მხედველობაში. და ხშირად ვერც კი წარმოუდგენიათ, რომ შეიძლება არსებობდეს გრამატიკა, რომელიც ნორმებს კი არ აწესებს, არამედ ენის მოქმედ კანონზომიერებას არკვევს, იმას კი არ ამბობს — რა უნდა იყოს,

არამედ იმას გვაჩვენებს, რა გვაქვს ენაში და როგორ არის მიღებული ის, რაც გვაქვს⁸.

ისტორიულად ცნობილი ფაქტია, რომ გრამატიკა მეცნიერულ დისციპლინად მას შემდეგ იქცა, რაც მიზნად დაისახა ენის შესწავლა მის განვითარებაში ისე, როგორც ეს არის და არა ისე, როგორც ეს უნდა იყოს. ერთი სიტყვით, მას შემდეგ, რაც გრამატიკა ნორმატიული დისციპლინიდან იქცა პოზიტიურ დისციპლინად.

ამგვარად ესმის გრამატიკისა და ენის ურთიერთობა ილია ჭავჭავაძესაც: „ენას კანონს თვითვე ენა აძლევს და არა რაიმე თეორეტიკა“. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ენაში კი არ შეგვაქვს კანონი, არამედ კანონები ენიდან გამოგვაქვს, ენაში ვპოულობთ მას...

როგორია ბუნება ამ კანონისა: გარდაუვალი, ზედროულია თუ ცვალებადი ხასიათი აქვს მას? რაკი კანონს ენა ქმნის, ცხადია, ამ კანონის ბუნება ენის ბუნებით იქნება გასაზღვრული: თუ ენა უცვლელია, კანონიც უცვლელი იქნება, თუ ენა ცვალებადია, კანონიც ცვალებადი იქნება. ენის ცვალებადობის პრინციპი ამოსავალი დებულებაა ენათმეცნიერებისა; ენის უცვლელობის თეზაზე იყო დაფუძნებული ნორმატიული არამეცნიერული გრამატიკა და ამ უკანასკნელის დამცველი ანტონის სკოლის არგუმენტაცია.

ილია ჭავჭავაძე ამ შემთხვევაშიც ენის მეცნიერულის გაგების ნიადაგზე დგას: „კაცის ენა კერძო პირსავით იზრდება და ვითარდება; ამ ზრდაში იცვლება, როგორც ჩვენ კაცნი ზრდაში ვიცვლებით ხოლმე. ხშირად იქნება, რომ კანონები, ერთ დროს საჭირონი, სხვა დროს უვარგისნი არიან ხოლმე. ამიტომაც ახალი ენა ძველს ენას არ ჰგავს, როგორც ახალი კაცი არა ჰგავს ძველ კაცს. მაშასადამე, თუ მიბრძანებთ, რომ, რადგანაც ძველ წიგნებში ხმარებულა, ამიტომ ახლაც უნდა ვიხმაროთ ეგ ასო, მგ უსაფუძვლო ბრძანება იქნება“... („პასუხი“, გვ. 49—50. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

ენა იზრდება, ვითარდება: ენის კანონებიც იცვლება: ძველი კანონი ახალ ვითარებას არ გამოხატავს; ენის კანონი ისტორიული უფლებებით ვერ დასაბუთდება..

ეს დებულება მტკიცე და თანამიმდევრული საენათმეცნიერო მსჯელობის გამოხატულებაა. ის ძალაში რჩება დღემდის. ერთადერთ შენიშვნას იწვევს ანალოგია ენასა და კაცს შორის, ენის ზრდასა და კაცის ზრდას შორის. ისიც არა აქ მოცემული მსჯელობის ფარგლებში, არამედ მაშინ, თუ ანალოგიას განვაგრძობთ. ადამიანი იზადება, იზრ-

⁸ ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ მეცნიერული გრამატიკა ნორმების დადგენისათვის გამოუსადეგარაა; პირიქით, ის ქმნის მტკიცე მეცნიერულ საფუძველს ნორმატიული ხასიათის დასკვნისათვის.

დება, შემდეგ ბერდება და კვდება. ენამ კი ასეთი დაბერება და კვლო-
მა არ იცის.

ჩვენ არც გვექნებოდა უფლება ილია ჭავჭავაძე გაგვეხადა პა-
სუხისმგებელი ასეთი დასკვნისათვის, რომ ერთი გარემოება არა: გა-
სული საუკუნის მესამოცე წლებში ენათმეცნიერებაში დიდს პატივში
ყოფის შესაძლებლობა ორგანიზმთან და ენაზე გადატანა ყველა იმ თეი-
სებისა, რაც ორგანიზმს ახასიათებს. ილიას ანალოგიაში ენასა და
კაცს შორის თითქოს მოჩანს ამ ბიოლოგისტური გაგების კვალი.

როგორ ეძებს ენაში კანონს ილია ჭავჭავაძე? ვისი მეტყველება
აქვს მხედველობაში, როდესაც ენის კანონის მიკვლევას ღამობს?

ხალხის მეტყველება, „გლუხკაცის ენა“ საიმედო საყრ-
დენი და სააპელაციო ინსტანცია მისთვის.

„სრულიადაც არ მესმის რა განსხვავება არის ამ ასოთ შორის:
მ და ეი, ა და ი, ვ და ვი, შ და ჰოი“... თუ ხედავს ვინმე განსხვავე-
ბას: „ანბანთ თეორეტიკით კი ნუ ცდილობს დამტკიცებას, არამედ
ყურადღება მიაქციოს დაკვირვებით ხალხის სიტყ-
ვის გამოთქმას, ხალხის ენაში მონახოს ფაქტი,
დამანახოს და მაშინ დაეთანხმები“... („პასუხი“, გვ. 50. ხაზი ჩვე-
ნია — ა. ჩ.)

და მერე: ჟ-ს საკითხის განხილვისას ილია ჭავჭავაძე ამბობს:
„ეგ ასო ახალი შემოღებულია, არ ვიცი კი რისთვის. ეგ ასო ქარ-
თულს ენაზე ფ-ად იცვლებოდა ხოლმე, მაგ. ფილოსოფია. ამას ვარ-
და ქართველ გლუხკაცს (თუ ბატონთან არ არის ნამყოფი)
მაგ ასოს ხმას ვერც კი გამოათქმევინებთ. ჟ-ს მაგიერათ სულ ფ-ს
გამოსთქვამს, მინამდის ბევრჯელ არ გაამეორებინებთ. ჰს ჩანს ეგ
ასო ჩვენის ენის თვისებისა არ არის და რაღა-
თა ხმარობთ“ („პასუხი“, გვ. 51. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

„... ამბობენ, «ჩემის თვალთ ვნახეო, ჩემის ფეხით მოვედიო»;
ნუთუ მართლა ერთის «ფეხით» მიხტოდნენ და ერთის თვალთ ხე-
დავდნენ. სულაც არა! მაგრამ ამბობენ კი! მაშასადამე, ჯერ ხალხს
შეაშლევინეთ ეგრეთი ულოდიკო ლაპარაკი და მერე — მე. წინათვე
მოგახსენეთ: «ხალხია ენის კანონის დამდები და
არა ანბანთ თეორეტიკა» („პასუხი“, გვ. 52. ხაზი ჩვე-
ნია — ა. ჩ.).

ხალხის მეტყველება, ქართველი გლუხკაცის
ენა, აი ვინ მოჰყავს მოსამართლედ ილიას! შეიძლება ეს სახიფათო
რადიკალიზმად გვეჩვენოს: სალიტერატურო ენის საკითხებია მოსა-
გვარებელი; ხალხი სალიტერატურო ენით არ მეტყველებს, მის მეტ-
ყველებაში ბევრი რამაა უცხო, მიუღებელი სალიტერატუ-
რო ენისათვის. როგორ შეიძლება ასეთი მოსამართლის არ-

ჩვეა? ილია ჭავჭავაძე მაინც მართალია და აი რატომ: ჯერ ერთი, ენის კანონი ენის თვისებას უნდა გამოხატავდეს; ენა ბუნებრივი, მართალი სახით ცოცხალ ხალხურ მეტყველებაშია მოცემული. თანამედროვე ენათმეცნიერების ერთი ძირითადი დებულებათაგანია ის, რომ ენათმეცნიერების შესასწავლ ობიექტს ცოცხალი მეტყველება წარმოადგენს და არა წიგნის ენა, და ეს იმიტომ, რომ წიგნის ენის განვითარება შეზღუდულია, მის განვითარებას კონტროლი ეწევა, მასზე გავლენას ახდენენ. ცოცხალი ხალხური მეტყველების განვითარება კი ასეთი ზეგავლენისაგან თავისუფალია. ამიტომ, ენის დამახასიათებელი თვისება, ენის განვითარების კანონზომიერება ცოცხალ მეტყველებაში უნდა ვეძიოთ. ამ მხრივ ილიას მსჯელობა მტკიცე მეცნიერულ ნიადაგზე დგას.

სალიტერატურო ენის ვითარება, მართალია, ჯერ თვით ამ სალიტერატურო ენის არეში უნდა იქნეს განხილული, მაგრამ თუ ეს საკითხს არ წყვეტს, ისევე ხალხურ ცოცხალ მეტყველებას უნდა მივმართოთ. საბოლოო ანგარიშში წიგნის ენა უკუფენსა ცოცხალი მეტყველებისა, წიგნის ენა ამ უკანასკნელს ემყარება, მას ასახავს, ზოგჯერ ზუსტად, ზოგჯერ მიახლოებით, წიგნის ენის განვითარება ცოცხალი მეტყველების განვითარებას მიჰყვება, ჩვეულებრივად — ნელა, ტაატით, მაგრამ მაინც მიყვება, ვინაიდან სხვა საყრდენი მას არ გააჩნია, თუ კი უნდა ცოცხალი ენა იყოს. ილიას დროს წიგნის ენა განსაკუთრებით ცოდვილი იყო; მასში ისეთი რამ ბოგინობდა, რაც ქართული ენის ბუნებით ნაკარნახევი არ იყო, და ამიტომ მეცნიერულად მტკიცე და გამართლებულია ილიას მოთხოვნა: ხალხის მეტყველებით დაშისაბუთეთ და დაგიჯერებთ, ანბანთ თეორეტიკა, ე. ი. სქოლასტიკური ფილოსოფია, აქ მოსამართლედ არ გამოდგებაო.

ამ მეცნიერული სწორი დებულების წამოყენება საზოგადოებრივად გადატრიალებას მოასწავებდა. ამგვარ რადიკალიზმს, ცხადია, ვერ აპატიებდნენ მას ვერც ანტონის აკროსტიქების მადიდებლები და ვერც დარბაისლური „უკეთესი საზოგადოების“ ენის მომხრეები, მით უფრო, რომ ილიას ქადილი ლიტონსიტყვიერი, როდი იყო; თვით მისი წერილები ლიტერატურულ ენად ხალხური ენის გამოცხადებას მოასწავებდა: „დაბალი კატეგორიის“ მოვლენებისთვის განკუთვნილი ენა მაღალი საგნების გამოსახატავად შემოთქმონდა, ლიტერატურიდან განდევნილი ახალი ქართული უფლებებში აღდგენას ლამობდა.

ცნობილია, რა მძაფრი რეაქცია მოჰყვა ამას: ატყდა განგაში — ილია ჭავჭავაძე ქართულ ენას ამახინჯებსო.

სარდიონ ალექსიევ-მესხიევი, რომლის გვარის დაბოლოება ქართული ენისადმი განსაკუთრებული პატივისცემის მაუწყებელია, დინჯად შენიშნავდა: „უწყალოდ ამახინჯებ და ამდაბლებ ქართულ სიტყვებებს...“ „შეუფერებლობა ლექსთ-თხზულებისა დიდად აუშნოებს ენას და პქენჯანის სასმენელსაო“...

ჩუტუნს დედა-ენას თქუტუნს უნებურად და შეუფერებლად თქუტუნვე ფიზიკებრ ჰკოდავთ და ამახინჯებთ და ზნეობრივად ჰრყვნით და აუძლურებთო“ („ცისკარი“, 1861, ივნისი, ტ. I, 257—258).

უფ. გ. ბარათოვი ნიშნის მოგებით ამბობდა ილიასა და მისი თანამოაზრეების შესახებ: „ეს გუნდი ჩაივლის ნახშირის მოედანზე შუა ბაზარში და იქ ჰკრეფს ნამდვლს ქართულს სიტყვებს, რომელშიაც (?) შეამსებს თვსს ლექსიკონს და დიდის ჰექა-ქუხილით დაეცემა საბრალო ქართველების მწერლებს“... („ცისკარი“, 1861, ივნ., გვ. 163).

„ზოგნი პოულობენ უფ. ჭავჭავაძის კრიტიკაში ნამდვლს ქართულს ენას და ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ უგუჯანი სიტყუა აზრს ძალას არ უკარგავსო. ამის დასარღვევათ ვიტყვ, რომ ვის იამება ჰყვან კაცთან ლაპარაკი, თუ მას ამოზღის ნივრისა და არაყის სუნი. რაც შეეხება ნამდვილს ქართულს ენას, მას ბაზარში და ჩორჩო ბაზარში კი ნუ დაუწყებენ ძებნას, როგორადაც პირველში და სხუაგან ყველგან იპოვნია“ (იქვე, გვ. 164).

ბარბარე ჯორჯაძისაც გაცხარებით მოსძახის: „არა ლიტერატურას არ შეშვენის უშუტრის ლექსების (ე. ი. სიტყვების) მოხსენება... ლიტერატურა უნდა შეიცავდეს პატიოსნურსა და დარბაისლურს ენას და არა უშუტრებას“. („ცისკარი“, 1861 წ., მაისი, გვ. 34).

„...როგორ შემოურევს ამ უშუტრს, მორყვნილს და ბიჭბუჭების სიტყუტებს: წრიბლიანი მორახუნები, აგანგალა-განგალა და სხუა. აი კიდევ ეს სიტყუტები: ისე ნაირად ჰრიჭინებენ თავად ერისთავის ლექსები როგორც... (აქ გამოტოვებულია ილიას სიტყვები: „გაუსაპნავი საბაღნის ურმის თვლები“ — ა. ჩ.)... „მე მრცხუტნიან ამ საძაგელის ლექსების განმეორებაო“ (იქვე, გვ. 41) — პათეტურად ამბობს პოეტი ქალი, რომელსაც სხვებთან ერთად ბედმა არგუნა უიმედო საქმე — ილიასგან დაეცვა ანტონი, ესე იგი ლომონოსოვის საჭურველით ჩერნიშევსკი და ბელინსკი⁹ დაემარცხებინა.

⁹ ილია ჭავჭავაძის „პასუხს“ „ცისკრის“ რედაქციამ შენიშვნები დაურთო, სულ 24 შენიშვნა. მათგან ზოგი ვრცელ მსჯელობას შეიცავს და ცხარე პოლემიკური ხასიათისაა.

ილია ჭავჭავაძემ გაიმარჯვა. მეცნიერულად სწორი, საზოგადოებრივად მართალი, ისტორიულად საბუთიანი იყო მისი ბრძოლა ენისათვის. ახალი ქართული უფლებებში აღდგა: წიგნის „მესამე შტილის“ ქართული სალიტერატურო ქართულად იქცა. ქართული ენის განვითარების გაწყვეტილი ხაზი გამართელდა.

ბრძოლაში ენისათვის ანტონის მიმდევართა წინამეცნიერულ და ანტიმეცნიერულ კონცეფციას უპირისპირდება ილიას მეცნიერული შეხედულება ენის რაობისა, ენის კანონისა და ენის განვითარების შესახებ¹⁰. ტყუილად არ ამბობს იგი ერთგან: „ასე ფიქრობენ უკეთესნი ფილოლოგებიო“! ჩანს, ის ფილოლოგიის მიღწევებს საკმარისად იცნობდა.

დასასრულ აღვნიშნავთ, რომ მართლწერის ზოგადი თეორიული პრინციპებიდან ამ კამათში ილია ჭავჭავაძემ მართლწერის სიმარტივის პრინციპი წამოაყენა და მას მტკიცედ იცავდა.

„თუ მართლა ეგ ასოები არ ისმის ეხლანდელ ენაში, რატომ არ უნდა გადაიგდონ? შესუბუქება და გაადვილება მართლწერისა და ანბანის განა ცოტა საქმეა?.. ეხლა მთელი ევროპია (sic!) ცდილობს ყველაფრის გამარტივებას, გაადვილებას და, სხვათა შორის, ანბანისასაც და მართლწერისასაც. შორს არ წავალ; აი თითონ რუსეთში [მოთხოვენ] i ж н-ს ამოშლას თავის ანბანიდან, რადგანაც ეხლანდელ ენათ ენაში აღარ ისმის ეგ ასოები. მე შემხვედრია წიგნი 1859 წელში თუ 1860 წ. დაბეჭდილი, სახელდობრივ, сказание об языческих богах

ილ. ჭავჭავაძის „მასუხს“ ეპიგრაფად ბელინსკის სიტყვები აქვს; ამას რედაქცია გამოეხმაურა ვრცელი შენიშვნით, რომელიც ასე თავდება: „უფ. ჭავჭავაძე ბელინსკის პბაძავს და ბელინსკობა ჩუმენში არ გამოდგება. თუმცა ბელინსკი საფუძვლიანი და უპირველესი კრიტიკი იყო რუსეთში, მაგრამ როგორათაც სწეული და ზაფრიანი კაცი, ყოველთვის ილიანძღებოდა და ამ მიზეზით იმისი ბაძუა არ არის მოსაწონი და თვთ რუსეთში ეხლა ვინ ბაძავს იმას?“ (იხ. „ცისკარი“, 1861 ივნისი, გვ. 183).

10 ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ ქართული ენის კერძო მოვლენათა შეფასებისას ილ. ჭავჭავაძე ყოველთვის მართალი ყოფილიყოს. აქ არა იშვიათად სიმართლე მხოწინააღმდეგეთა მხარეზე იყო. მაგრამ ჩვენი მოხსენების სავანს ეს არ შეადგენს; ჩვენ თავშივე აღვნიშნეთ, რომ აქ გვკინტრესებს ილ. ჭავჭავაძის თეორიული საენათმეცნიერო კონცეფცია.

აქვე დავსიქნთ, რომ ილია ჭავჭავაძე კამათში ხაზვასით აღნიშნავს: „სადაც აზრი არ არი, იქ ენა... სულ უქმია... აზრი და მხოლოდ ერთი აზრი აძლევს ენას ენის მნიშვნელობას“... ამ დებულებას არ შეგვხებიათ... დებულება სპეციფიკურს არაფერს შეიცავს ილია ჭავჭავაძის პოზიციისათვის, მასთან, ამას მისი მოინაღმდეგენიც არ უარყოფდნენ.

(ამ მართლწერით), სადაც $\text{I} \times \text{X}$ არ არიან ხმარებული („პასუხი“, გვ. 51).

ამაზე სარდიონ ალექსიევ-მესხიევმა მიუგო:

„თქმნის კანონდებულებისა-მებრ ჰსჩანს, რო ხელსა (ჭკუილადმ შეშლილსა) არ განარჩევთ თქმნ კელისაგან (სხეულის წვერისაგან), როგორც თქმნი მართლწერის კანონით რუსულშიაც [უნდა] მოისპოს და არ იყოს გარჩევა ѢСѢ და ЕСѢ -სა შორის“... („ცისკარი“, 1861, ივნ., გვ. 254).

პასუხში, რომელიც მაშინ არ გამოქვეყნებულა, ილია ჭავჭავაძე წერს: „თუ ეგრე არის, მამ „დაარიგე“ (ქალაღდის დარიგება) და „დაარიგე“ (დარიგების მიცემა სხვადასხვა დ-ებით უნდა დაიწეროს. „ააგე“ (ააშენე) და „ააგე“ (ვთქვათ, მწვადი ააგე) სხვადასხვა ასოებით უნდა დაიწეროს. „გავეცი“ (მითამ სხვას მივეცი) და „გავეცი“ (ხმა ამოვიღეო) სხვადასხვა ასოებით უნდა იწეროს. ესე რომ მიჰყვეთ, ათას სხვა მაგალითს გიჩვენებთ, მაშასადამე, თქვენის თეორიით ათასი სხვადასხვა ასო უნდა შემოვიტანოთ, და ჩვენი ახალი მოსწავლენი ძალიან მადლობელნი იქნებიან“ (სარდიონ მესხიევის კრიტიკის გამო, თხზულ. კრებ. პ. ინგოროყვას და აღ. აბაშელის რედაქციით. ტ. IV, ტფილისი, 1927 წ. დამატება).

სრული ჭეშმარიტებაა! სამწუხაროდ, დღესაც კი არ არის ყველასთვის ცხადი, რომ ცალკე სიტყვა შეუძლებელია ყოველთვის მხოლოდ თავის ფორმით თავს აღწევდეს ორაზროვნებას, რომ ამისათვის არსებობს კონტექსტი, და რომ დროთა ვითარებაში ყოველ ენაში ამ კონტექსტს ენიჭება თანდათანობით მეტი მნიშვნელობა: მორფოლოგიის განტვირთვა ფორმებისაგან და სინტაქსის საკომპენსაციო „დატვირთვა“ ენის განვითარების ერთ-ერთი ძირითად ტენდენციათაგანია. ილია ჭავჭავაძის თვალსაზრისი აქაც მეცნიერულად სწორია, თუმცა მას საენათმეცნიერო დასაბუთება არ ახლავს: სწორი აღლო დიდი მოაზროვნისა სპეციალური ცოდნის გარეშეც მართალ დასკვნას იძლევა.